

ΑΠΟ ΤΟΝ
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ
ΤΟΥ ΜΠΕΣΤ ΣΕΛΕΡ
*ΤΟ ΝΟΗΜΑ
ΤΗΣ ΖΩΗΣ*

ΝΑΙ ΣΤΗ ΖΩΗ

ό,τι κι αν συμβεί

Εισαγωγή: Ντάνιελ Γκόλμαν • Μετάφραση: Ανδρέας Παππάς

ΒΙΚΤΟΡ Ε.
ΦΡΑΝΚΛ

ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: **Ναι στη ζωή. Ό,τι κι αν συμβεί**
ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ: Über den Sinn des Lebens
Από τις Εκδόσεις Beltz Verlag, Weinheim 2019
Η ελληνική μετάφραση έγινε από την έκδοση Yes to life: In spite of everything,
μετάφραση στα αγγλικά: Joelle Young
Από τις εκδόσεις Rider, London 2020
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Victor E. Frankl
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Ανδρέας Παππάς
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ – ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Γιώργος Κασσιπίδης
ΣΥΝΘΕΣΗ ΕΞΟΦΥΛΛΟΥ: Βίκυ Αυδή
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Σπυριδούλα Βονίτση

© Beltz Verlag in the publishing group Beltz-Weinheim Basel, 2019
© Φωτογραφίας συγγραφέα: IMAGNO/Viktor Frankl Archives
© Φωτογραφίας εξωφύλλου: Shutterstock
© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε., Αθήνα 2022

Πρώτη έκδοση: Ιανουάριος 2022

Έντυπη έκδοση ISBN 978-618-01-4226-6
Ηλεκτρονική έκδοση ISBN 978-618-01-4227-3

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών, προερχόμενο αποκλειστικά και μόνο από δάση που καλλιεργούνται για την παραγωγή χαρτιού.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, διανομή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση, παρουσίαση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευσή του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.	PSYCHOGIOS PUBLICATIONS S.A.
<i>Από το 1979</i>	<i>Publishers since 1979</i>
Έδρα:	Head Office:
Τατοίου 121, 144 52 Μεταμόρφωση	121, Tatoiou Str., 144 52 Metamorfossi, Greece
Βιβλιοπωλείο:	Bookstore:
Εμμ. Μπενάκη 13-15, 106 78 Αθήνα	13-15, Emm. Benaki Str., 106 78 Athens, Greece
Τηλ.: 2102804800 • fax: 2102819550	Tel.: 2102804800 • fax: 2102819550

e-mail: info@psychogios.gr
www.psychogios.gr • <http://blog.psychogios.gr>

ΒΙΚΤΟΡ Ε. ΦΡΑΝΚΛ

ΝΑΙ
ΣΤΗ
ΖΩΗ
ό,τι κι αν συμβεί

Μετάφραση από τα αγγλικά: Ανδρέας Παππάς

Εισαγωγή: Ντάνιελ Γκόλμαν

Ο Βίκτορ Φρανκλ, 1946

Στον αείμνηστο πατέρα μου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΥΠΑΡΞΗ ΑΥΤΟΥ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ είναι ένα μικρό θαύμα. Οι διαλέξεις που περιλαμβάνει δόθηκαν από τον Βίκτορ Φρανκλ το 1946, μόλις εννέα μήνες μετά την απελευθέρωσή του από το στρατόπεδο καταναγκαστικής εργασίας, όπου και είχε αντικρίσει κατάματα το φάσμα του θανάτου. Οι διαλέξεις του Φρανκλ δημοσιεύτηκαν τότε από έναν μικρό Γερμανό εκδότη. Ωστόσο, η έκδοση εξαντλήθηκε και εν πολλοίς ξεχάστηκε, έως ότου ο ίδιος εκείνος εκδότης, σχετικά πρόσφατα, την ανέσυρε από τα αρχεία του. Σύντομα ακολούθησε και η για πρώτη φορά μετάφραση και έκδοση των διαλέξεων του Φρανκλ στα αγγλικά, με τίτλο *Yes to Life: In Spite of Everything*.

Στα χρόνια της ναζιστικής κυριαρχίας στην Αυστρία, το δυνάμει κοινό αυτών των διαλέξεων δεν είχε την ευκαιρία να έρθει σε επαφή με τις απόψεις του Φρανκλ, αντλώντας από αυτές ηθικά ερείσματα και πνευματικά ερεθίσματα. Στα εκατομμύρια θύματα του Ολοκαυτώματος περιλαμβάνονταν και οι γονείς του Φρανκλ, καθώς και η έγκυος σύζυγός του. Ωστόσο, παρά τις προσωπικές αυτές τραγωδίες και τη βαθιά του θλίψη για την απώλεια των πιο προσφιλών του προσώπων, ο Φρανκλ κατάφερε να εντάξει όλα όσα είχαν συμβεί στον ίδιο και στους οικείους του σε μια κοσμοαντίληψη κατάφασης στη ζωή, η

οποία αποτυπώνεται τόσο στο πιο γνωστό βιβλίο του, *Το νόημα της ζωής*, όσο και σε τούτες τις διαλέξεις, λειτουργώντας παρηγορητικά αλλά και εμπνευστικά για εκατομμύρια αναγνώστες.

Απ' ό,τι φαίνεται, δεν ήταν ο μόνος που, αν και έχασε όλους τους αγαπημένους του και έφτασε τόσο κοντά στον θάνατο, ωστόσο δεν έχασε ποτέ την ελπίδα του και δεν εγκατέλειψε ποτέ τη θετική του στάση απέναντι στη ζωή. Μια γνωστή μου που οι γονείς της επέζησαν επίσης από το Ολοκαύτωμα μου έχει πει πως στο σπίτι τους, στις παρυφές της Βοστώνης, μαζεύονταν συχνά φίλοι των γονιών της, όλοι με «θητεία» σε ναζιστικά στρατόπεδα, και γλεντούσαν. Οι γυναίκες ντύνονταν και στολιζόνταν σαν να πήγαιναν σε χορό και αυτές οι βραδιές κατέληγαν κατά κανόνα σε πραγματικό ξεφάντωμα, με πλούσια εδέσματα, τραγούδια και χορό. Μάλιστα, η γνωστή μου θυμάται τον πατέρα της να λέει «Να τι σημαίνει ζωή!». Αυτοί οι άνθρωποι έδειχναν να έχουν απόλυτη συνείδηση πως «η ζωή είναι ένα δώρο, το οποίο οι Ναζί δεν είχαν τελικά καταφέρει να τους το στερήσουν». Με άλλα λόγια, ήταν άνθρωποι που, παρά τα μύρια όσα είχαν τραβήξει και όσα είχαν δει τα μάτια τους, έλεγαν με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο «Ναι στη ζωή».

Η φράση αυτή, «Ναι στη ζωή», προερχόταν κατά τον Φρανκλ από ένα τραγούδι που το σιγοψιθύριζαν, ώστε να μην ακούγονται από τους φρουρούς, συγκρατούμενοί του στο στρατόπεδο. Η προέλευση του εν λόγω τραγουδιού ήταν αρκετά παράδοξη. Όταν το 1937 ιδρύθηκε το στρατόπεδο του Μπούχενβάλντ για πολιτικούς κρατού-

μενους, ένας από τους πρώτους διοικητές «παράγγειλε» να γραφτεί ένα τραγούδι, με σκοπό να το τραγουδάνε οι κρατούμενοι ακόμη και όταν ήταν εξουθενωμένοι από την καταναγκαστική δουλειά της ημέρας και σχεδόν νηστικοί. Ένας από τους κρατούμενους που επέζησε έλεγε ότι «όταν το τραγουδούσαμε, το μίσος για τους φρουρούς μας ξεχειλίζε». Ωστόσο, για άλλους οι στίχοι του τραγουδιού εξέφραζαν και ένα είδος ελπίδας, ιδιαίτερα το σημείο εκείνο που έλεγε:

*Ό,τι κι αν μας περιμένει στο μέλλον,
εμείς δεν παύουμε να λέμε ναι στη ζωή.
Θα έρθει άλλωστε εκείνη η μέρα –
που ελεύθεροι θα 'μαστε πάλι!*

Αν οι έγκλειστοι του Μπούχενβαλντ, εξαθλιωμένοι, εξουθενωμένοι από τη δουλειά και σχεδόν νηστικοί, διατηρούσαν τις ελπίδες τους, αναρωτιόταν ο Φρανκλ, δε θα ήταν για μας, που ζούμε σε απείρως καλύτερες συνθήκες, ανεπίτρεπτο να μη λέμε «Ναι στη ζωή», παρά τις όποιες αντιξοότητες;

Αυτό το μοτίβο, της κατάφασης στη ζωή, που θα κυριαρχούσε και στο *Νόημα της ζωής*, είναι ήδη ορατό στις διαλέξεις που έδωσε τον Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1946, πριν ακόμη εκδοθούν τα χειρόγραφα που έμελλε να αποτελέσουν το πολυδιαβασμένο βιβλίο του.

Προσωπικά, το μοτίβο «Ναι στη ζωή» με αγγίζει ιδιαίτερα. Οι γονείς των γονιών μου ήρθαν στις Ηνωμένες Πολιτείες γύρω στο 1900, προσπαθώντας να αποφύγουν

το μίσος και τις βιαιότητες που –σε πολύ πιο ακραία μορφή, οπωσδήποτε– γνώρισαν ο Φρανκλ και άλλοι επιζώντες από το Ολοκαύτωμα. Επίσης, η πρώτη από τις διαλέξεις του Φρανκλ δόθηκε τον Μάρτιο του 1946, περίπου όταν εγώ ερχόμουν στον κόσμο, από γονείς αποφασισμένους να απηφίσουν τις κάθε είδους απειλές και φοβίες που είχαν κυριαρχήσει στον κόσμο τα αμέσως προηγούμενα χρόνια· από γονείς που έλεγαν έτσι, με τον τρόπο τους, «Ναι στη ζωή».

Σήμερα, σχεδόν εβδομήντα πέντε χρόνια αργότερα, όσα είχαν αποτελέσει την πρώτη ύλη για τις διαλέξεις του Φρανκλ, αποτελούν –ευτυχώς– μακρινή ανάμνηση. Μπορεί εμείς τα παιδιά των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων να είχαμε μιαν ασαφή έστω αίσθηση του ζόφου των ναζιστικών στατοπέδων εξόντωσης, όμως ακόμη και σήμερα το ίδιο το γεγονός του Ολοκαυτώματος σε λίγους νέους είναι γνωστό.

Μολαταύτα, ακόμη κι αν έτσι έχουν τα πράγματα, τα λόγια του Φρανκλ, στον απόηχο των πρόσφατων τότε δοκιμασιών του, διατηρούν και σήμερα την αξία τους.

Ο εντοπισμός ενός «μεγάλου ψέματος» ήταν μία από τις εργασίες που καλούμασταν να ετοιμάσουμε για την τάξη, στο γυμνάσιο όπου φοιτούσα στην Καλιφόρνια. Κάθε καλά οργανωμένη προπαγανδιστική εκστρατεία έχει ανάγκη από ένα «μεγάλο ψέμα». Στην περίπτωση των Ναζί, ένα από τα «μεγάλα ψέματα» της προπαγάνδας τους ήταν η ανωτερότητα της λεγόμενης άριας φυλής, η οποία, ως

«φυλή κυρίων», προοριζόταν να κυριαρχήσει στον πλανήτη. Η φαντασίωση αυτή των Ναζί ξεχάστηκε πάντως εν μέρει μετά την ήττα της Γερμανίας στον πόλεμο.

Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ακολούθησε η περίοδος που έμελλε να γίνει γνωστή ως Ψυχρός Πόλεμος. Η προπαγάνδα θα γινόταν και πάλι όπλο στη φαρέτρα των εμπολέμων, και ειδικότερα των Σοβιετικών, εξού κι εμείς καλούμασταν, ήδη από τα μαθητικά μας χρόνια, να μάθουμε να εντοπίζουμε και να αντικρούουμε τα κακόβουλα ψέματα του αντίπαλου στρατοπέδου. Ήδη από τότε συνειδητοποιούσαμε, λοιπόν, πως η προπαγάνδα δε βασίζεται μόνο στα ψέματα και στην παραπληροφόρηση, αλλά και στα αρνητικά στερεότυπα, στην εχθροπάθεια, καθώς και στην κάθε είδους διαστρέβλωση της πραγματικότητας ώστε να χειραγωγούνται οι απόψεις και οι πεποιθήσεις των πολιτών και να διευκολύνεται έτσι η ιδεολογική ποδηγέτησή τους.

Η προπαγάνδα είχε παίξει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια να κερδηθεί η υποστήριξη των πολιτών στις κατεχόμενες από τις δυνάμεις του Άξονα χώρες. Κατά τον Χίτλερ, ο λαός ενστερνίζεται οτιδήποτε επαναλαμβάνεται συνεχώς και επίμονα, πολλώ μάλλον μάλιστα όταν εξαλείφεται παράλληλα κάθε ετερόδοξη ή αποκλίνοσα φωνή. Ο Φρανκλ είχε άμεση εμπειρία του ρόλου που έπαιξε η τοξική προπαγάνδα των Ναζί στο να καταλάβουν την εξουσία, αλλά και στην εξαπόλυση ενός πραγματικού κύματος διώξεων κατά ομάδων του πληθυσμού όπως οι Ρομά, οι ομοφυλόφιλοι, οι εβραίοι, οι πολιτικοί αντίπαλοι του καθεστώτος και άλλοι.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΟΙ ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ ΠΟΥ ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΟΝΤΑΙ σε αυτή την έκδοση δόθηκαν από τον Βίκτορ Φρανκλ τον Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1946 στη σχολή επιμόρφωσης ενηλίκων του Ότακρινγκ, εργατικής συνοικίας της Βιέννης. Την ίδια κιόλας χρονιά, το 1946, οι διαλέξεις πήραν τη μορφή βιβλίου με τον τίτλο *...trotzdem Ja zum Leben sagen. Drei Vorträge* (= «...Παρ' όλα αυτά, λέμε ναι στη ζωή. Τρεις διαλέξεις»).

Στην παρούσα έκδοση έχουν γίνει μερικές αλλαγές σχετικές με την ορολογία και τη γλώσσα που χρησιμοποιούσε η Ιατρική όταν δόθηκαν οι διαλέξεις. Λέξεις όπως «άσυλο φρενοβλαβών», «νέγρος», «πνευματικά ανάπηρος», «καθυστερημένα παιδιά» κ.ά. δε χρησιμοποιούνται σήμερα από τους επιστήμονες, αλλά ούτε και γενικότερα.

Κατά τα άλλα βέβαια, προκειμένου να μη διαταράσσεται η ροή του κειμένου και της επιχειρηματολογίας του Φρανκλ, έχει διατηρηθεί η χρήση του αρσενικού σε επίθετα και αντωνυμίες όπως γινόταν τότε, χωρίς οι σχετικές διατυπώσεις (αυτός, αυτόν κτλ.) να έχουν αντικατασταθεί από άλλες «φυλετικά» ουδέτερες.

Για το νόημα
και την αξία της ζωής
I

ΙΣΩΣ ΣΗΜΕΡΑ [1946] ΝΑ ΕΙΝΑΙ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟ αναγκαίο απ' ό,τι οποτεδήποτε άλλοτε να μιλάει κάποιος για το νόημα της ζωής. Είναι όμως και εφικτό; Κι αν ναι, με ποιον τρόπο; Από ορισμένες απόψεις, σήμερα κάτι τέτοιο είναι ασφαλώς πιο εύκολο, αφού τώρα πια μπορούμε και πάλι να μιλάμε ελεύθερα για πράγματα που σχετίζονται εγγενώς με το πρόβλημα του νοήματος και της αξίας της ανθρώπινης ύπαρξης και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Ωστόσο, από ορισμένες άλλες οπτικές γωνίες έχει γίνει, αντιθέτως, πιο δύσκολο να μιλάμε για νόημα, αξία και αξιοπρέπεια. Θα πρέπει ίσως να αναρωτηθούμε αν μπορούμε να χρησιμοποιούμε αυτές τις λέξεις με την ίδια ευκολία όπως κάποτε. Δεν έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση, κατά κάποιον τρόπο, το ίδιο το περιεχόμενο αυτών των λέξεων; Δεν έχουμε γίνει μάρτυρες τα τελευταία χρόνια μιας εκτεταμένης προπαγανδιστικής καμπάνιας με στόχο την απαξίωση του νοήματος που είχαν κάποτε –και εξακολουθούν να έχουν– αυτές οι λέξεις;

Αυτού του είδους η προπαγάνδα στρεφόταν ουσιαστικά, όλα ετούτα τα χρόνια, κατά κάθε είδους νοήματος και κατά της αξίας της ίδιας της ανθρώπινης ύπαρξης. Όλα αυτά έδειχναν να αμφισβητούνται. Στην ουσία, η προσπάθεια που γινόταν τα τελευταία χρόνια είχε πρώ-

τιστο στόχο να δείξει ότι η ανθρώπινη ζωή δεν αξίζει τίποτα, είναι αναλώσιμη.

Με αφετηρία τον Καντ, η ευρωπαϊκή σκέψη τόνιζε ολοένα και πιο ρητά τη βαθύτερη αξία της ανθρώπινης ύπαρξης. Κατά τον Καντ, όλα τα πράγματα έχουν αξία, αλλά ο άνθρωπος έχει επιπλέον και την αξιοπρέπειά του, αυτή που δεν επιτρέπει τη μετατροπή του σε μέσον για οποιονδήποτε σκοπό. Ωστόσο, το *οικονομικό σύστημα* και ο τρόπος με τον οποίο αυτό λειτουργούσε κατά τις τελευταίες δεκαετίες είχαν μετατρέψει τους *εργαζόμενους* σε απλά μέσα, σε απλά εργαλεία της παραγωγικής διαδικασίας. Αντί η εργασία να είναι μέσον για την αξιοπρεπή διαβίωση του ανθρώπου, η ζωτική του ενέργεια, αυτό που κάποιοι αποκαλούν «εργατική του δύναμη», έτεινε να μετατραπεί σε μέσον για άλλο σκοπό.

Έπειτα ξέσπασε ο πόλεμος, οπότε ο άνθρωπος μετατράπηκε επιπλέον και σε «εργαλείο» θανάτου. Σύντομα στην εικόνα προστέθηκαν και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Εκεί, ακόμη και η απολύτως απαξιωμένη και επομένως αναλώσιμη ανθρώπινη ζωή γινόταν αντικείμενο της πιο ακραίας εκμετάλλευσης. Το ανθρώπινο είδος στην πιο απόλυτη απαξίωσή του, στην πιο απόλυτη υποτίμησή του και υποβάθμισή του, στον πιο απόλυτο εξευτελισμό του! Για να μπορέσουμε να αποτιμήσουμε καλύτερα όσα συνέβαιναν στα στρατόπεδα, ας φανταστούμε ένα κράτος που εκμεταλλεύεται την εργασία των καταδικασμένων σε θάνατο για όσο περισσότερο διάστημα είναι εφικτό, αντί απλώς να τους εκτελεί ακαριαία ή να τους κρατάει παρατεταμένα φυλακισμένους και επομένως να τους ταϊ-

ζει. Άλλωστε, συχνά ακούγαμε στο στρατόπεδο ότι δε μας άξιζε ούτε η σούπα που μας έδιναν σαν μοναδική τροφή της ημέρας, μόνο και μόνο για να μπορούμε να εξακολουθούμε να κάνουμε κάθε είδους αγγαρείες για λογαριασμό τους. Μάλιστα, ευγνωμονώντας για τη «μεγαλοψυχία» των φυλάκων μας, οι κρατούμενοι οφείλαμε την ώρα που μας έδιναν τη σούπα να βγάζουμε το καπέλο μας σε ένδειξη σεβασμού! Όχι μόνο η ζωή μας δεν είχε πια σχεδόν καμιά αξία, αλλά ούτε καν για τον θάνατό μας άξιζε να ξοδευτεί έστω και μία σφαίρα, αφού η ίδια «δουλειά» μπορούσε να γίνει ομαδικά με το Zyklon B*.

Μαζικές εξοντώσεις γίνονταν, ωστόσο, και σε ειδικές κλινικές για «ψυχικώς πάσχοντες». Εκεί, από τη στιγμή που κάποιος θεωρούνταν «μη παραγωγικός», ήταν και «άχρηστος», «ανάξιος να ζει».

Σήμερα, έπειτα απ' όλα αυτά που ζήσαμε και είδαμε να συμβαίνουν, πόσο είναι εφικτό να συνεχίσουμε να πιστεύουμε ότι η ζωή έχει νόημα. Αυτό που συνήθως αποκαλούμε, με δημοσιογραφικούς όρους, «μεταπολεμική περίοδο» είναι μια κατάσταση για την οποία θα ήταν ίσως πιο ακριβές αν λέγαμε ότι ο μέσος άνθρωπος ζει σε συνθήκες ψυχικού και πνευματικού κλονισμού. Και μόνο αυτό θα αρκούσε για να ανησυχούμε σοβαρά: ωστόσο, τα πράγματα είναι ακόμη χειρότερα, καθώς παράλληλα κυριαρχεί και ο φόβος μήπως ζούμε τις παραμονές ενός

* Το Zyklon B, που περιείχε υδροκυανικό οξύ και αρχικά προοριζόταν για ψεκασμούς φυτών, το χρησιμοποιούσαν οι Ναζί για τις μαζικές εξοντώσεις.

νέου πολέμου. Η κατασκευή και η χρησιμοποίηση της ατομικής βόμβας τροφοδοτεί τις ανησυχίες μας για παγκόσμια καταστροφή, για μιαν αποκαλυπτικού χαρακτήρα καταστροφή του πλανήτη καθώς βαδίζουμε προς το τέλος της δεύτερης χιλιετίας. Η ανθρωπότητα έχει ζήσει και άλλοτε περιόδους όπου κυριαρχούσε η αίσθηση πως το τέλος του κόσμου δε θα αργούσε, όπως ήταν οι πρώτοι μεταχριστιανικοί αιώνες και τα τέλη της πρώτης χιλιετίας. Ακόμη και στα τέλη του 19ου αιώνα, στην τότε κυρίαρχη ατμόσφαιρα που περιγράφεται συχνά με τον όρο *fin-de-siècle*, υπήρχε όχι μόνο το στοιχείο της παρακμής και της «κόπωσης», αλλά και μια αίσθηση μοιρολατρικής πορείας προς το τέλος.

Όμως, όσο μια τέτοιου είδους μοιρολατρική προσέγγιση παραμένει κυρίαρχη, δεν μπορούμε να ελπίζουμε σε πνευματική ανασυγκρότηση και αναγέννηση. Πρέπει να ξεπεράσουμε αυτή την απαισιόδοξη ματιά στα πράγματα, χωρίς ωστόσο να υιοθετήσουμε την ανέμελα αισιόδοξη άποψη ότι πια όλα αυτά αφορούν την Ιστορία και μόνο. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πλέον δεν πιστεύουμε στη δεδομένη και συνεχή πρόοδο της ανθρωπότητας, στη σχεδόν νομοτελειακά ανοδική εξελικτική πορεία της. Σήμερα, μια τέτοια τυφλή πίστη στην πρόοδο μπορεί να ενδημεί μόνο στους κύκλους των *καλοταϊσμένων και καλοζωισμένων ολίγων*, έχοντας μάλιστα συχνά ακόμη και *αντιδραστικό* χαρακτήρα. Ξέρουμε τώρα πια ότι οι άνθρωποι είναι ικανοί για φριχτά πράγματα. Η πιο βασική διαφορά ανάμεσα στο πώς έβλεπαν οι άνθρωποι τον κόσμο κάποτε και στο πώς τον βλέπουν σήμερα ίσως μπορεί

να συμπυκνωθεί στο ότι κατά το παρελθόν ο ακτιβισμός συνοδευόταν από αισιοδοξία, ενώ σήμερα ως προϋπόθεσή του έχει την απαισιοδοξία. Σήμερα η έφεση για δράση απορρέει από την πεποίθηση πως η πρόοδος της ανθρωπότητας κάθε άλλο παρά εξασφαλισμένη είναι. Επομένως, δεν αρκεί σε καμιά περίπτωση να διεκδικούμε για τον εαυτό μας τον ρόλο του παθητικού θεατή μιας πορείας προς ολόένα και μεγαλύτερη πρόοδο. Έχουμε πια επίγνωση ότι οι πρόοδοι που βλέπουμε να συντελούνται γύρω μας έχουν κυρίως τεχνικό και τεχνολογικό χαρακτήρα. Η όποια δράση μας μπορεί σήμερα να είναι απόρροια, αφενός, εσωτερικών διεργασιών και συνειδητοποιήσεων και, αφετέρου, της απαισιοδοξίας μας. Ενώ η αισιόδοξη ματιά στα πράγματα βασιζόταν κάποτε στην πίστη πως η πρόοδος της ανθρωπότητας θα ήταν νομοτελειακή, σήμερα η αξιοποίηση των όποιων ευκαιριών και των όποιων δυνατοτήτων του ανθρώπου μπορεί να εδράζεται μόνο σε μια κατά βάση απαισιόδοξη προσέγγιση. Η ρόδινη αισιοδοξία άλλων εποχών έχει πάψει πια να λειτουργεί ως κινητήρια δύναμη· ο όποιος ακτιβισμός οφείλει να βασίζεται σήμερα σε μια πολύ πιο νηφάλια αίσθηση αναφορικά με τη «μοίρα» της ανθρωπότητας.

Η πεποίθηση κάποιου ότι η ζωή έχει νόημα πρέπει να είναι πολύ ισχυρή προκειμένου να μην κλονιστεί από τον διάχυτο στην εποχή μας σκεπτικισμό, από την απαισιοδοξία που κυριαρχεί στις μέρες μας. Και όμως, ενώ οι κάθε είδους ιδεαλιστικές προσεγγίσεις και οι ενθουσιασμοί έχουν δεχτεί καίρια πλήγματα, δεν μπορούμε παρά να αναζητάμε ερείσματα στα όποια αποθέματα ιδεαλι-

σμού και ενθουσιασμού. Οι σημερινοί νέοι, η νέα αυτή γενιά στην οποία θα ήταν λογικό να εντοπίζονται ψήγματα ιδεαλισμού και ενθουσιασμού, δεν έχει πια πρότυπα στα οποία να βασιστεί· έχει γνωρίσει τέτοιες καταστάσεις, τόσες εξωτερικές και εσωτερικές διαψεύσεις, ώστε θα ήταν παράλογο να απαιτούμε από αυτήν να παραμένει ιδεαλιστική και ενθουσιώδης.

Στο πολύ πρόσφατο παρελθόν, όλα τα προγράμματα, όλα τα συνθήματα και όλες οι αξίες απαξιώθηκαν πλήρως. Όλα κατέρρευσαν, με αποτέλεσμα εύλογα η σύγχρονη φιλοσοφία να βλέπει τον κόσμο σαν στερημένο νοήματος. Και όμως, εν μέσω ενός τέτοιου κλίματος μηδενισμού, απαισιοδοξίας και σκεπτικισμού, εν μέσω της επιφυλακτικότητας που γεννά αυτή η «νέα ανταγωνιστικότητα», η οποία μάλιστα δεν είναι πια και τόσο «νέα», οφείλουμε να αγωνιστούμε για έναν νέο ανθρωπισμό. Τα αμέσως προηγούμενα χρόνια μπορεί πράγματι να ήταν χρόνια ζόφου και απογοήτευσης, αλλά παράλληλα μας έδειξαν πως η ζωή διατηρεί την αξία της, πως εναπόκειται στον καθένα από εμάς να το επιβεβαιώσει αυτό. Ας μην ξεχνάμε πως ο άνθρωπος ως αυταξία επέζησε τελικά απ' όλες τις δοκιμασίες ενός τόσο ζοφερού παρελθόντος. Ακόμη και στην κόλαση των στρατοπέδων συγκέντρωσης και εξόντωσης υπήρξαν περιπτώσεις που οι αξίες του ανθρωπισμού επιβίωσαν. Σε ένα από αυτά τα στρατόπεδα, σε κάποιο σημείο της Βαυαρίας, ο διοικητής, αξιωματικός των SS, έδινε κρυφά χρήματα από την τσέπη του προκειμένου να αγοράζονται από τη γειτονική πόλη φάρμακα για τους κρατούμενους «του». Από την άλλη, στο ίδιο

στρατόπεδο, ένας από τους επόπτες που προερχόταν από τις τάξεις των κρατουμένων φερόταν στους πρώην συντρόφους του με τον πιο φριχτό τρόπο. Τελικά, ακόμη και σε αυτό το ζοφερό περιβάλλον η ποιότητα καθενός εξακολουθούσε να παραμένει καθοριστικός παράγοντας.

Μερικοί άνθρωποι εκεί, στα στρατόπεδα, τα είχαν χάσει όλα σχετικά πρόσφατα (χρήματα, εξουσία, φήμη): ζούσαν πλέον σε συνθήκες όπου είχαν στερηθεί σχεδόν τα πάντα, με τις όποιες φιλοδοξίες τους και την όποια ματαιοδοξία τους, όπως και τις κάθε είδους σχέσεις τους να έχουν καταβαραθρωθεί. Απλώς επιβίωναν, «υπήρχαν» με την πιο στοιχειώδη έννοια του όρου. Έχοντας μετατραπεί σε απρόσωπο αριθμό, σε ανώνυμο μέλος μιας ομάδας καταδικασμένων να ζουν σε συνθήκες φρίκης, σε κάτι σαν «πράγμα», ο κρατούμενος δεν είχε άλλη διέξοδο από να στραφεί προς το βαθύτερο Είναι του. Ήταν κι αυτό μία απόφαση, πάντως. Όσο κι αν μας φαίνεται εκ πρώτης όψεως παράξενο, η ίδια η «ύπαρξη», ακόμη και στην πιο στοιχειώδη και πρωτογενή μορφή της, είναι τελικά ζήτημα απόφασης.

Ωστόσο, ως προς αυτή την απόφασή του ο κρατούμενος αντλούσε δύναμη από την ύπαρξη των άλλων κρατουμένων, από τη στάση τους και τη συμπεριφορά τους. Αυτό ήταν πιο κρίσιμο, πιο καθοριστικής σημασίας από τα όποια λόγια και τα όποια κείμενα. Η ύπαρξη αυτή καθεαυτήν είναι πάντα πιο σημαντική απ' ό,τι οι λέξεις. Ήταν και θα παραμείνει πάντοτε κρίσιμο να έχεις πειστεί πως αυτό καθεαυτό το γεγονός της ύπαρξης είναι πιο σημαντικό από το να γράφεις βιβλία ή να δίνεις δια-

λέξεις. Οι λέξεις από μόνες τους δεν αρκούν. Είχα κάποτε κληθεί στο σπίτι μιας γυναίκας που είχε μόλις αυτοκτονήσει. Στον τοίχο, πάνω από το ντιβάνι, σε περίοπτη θέση, υπήρχε κορνιζαρισμένο ένα ρητό: «Ακόμη πιο ισχυρό απ' τη μοίρα είναι το κουράγιο να την υπομένεις ακλόνητος». Και όμως εκείνη η γυναίκα είχε αφαιρέσει τη ζωή της, έχοντας αυτή τη ρήση ακριβώς από πάνω της. Ασφαλώς, οι άνθρωποι που μπορούν να είναι χρήσιμοι και μόνο με το να υπάρχουν δεν είναι πολλοί. Στο πλαίσιο της απαισιοδοξίας μας, το γνωρίζουμε· όμως, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, ο παράλληλος ακτιβισμός είναι σημαντικός, πολλώ μάλλον αφού έτσι γίνεται ακόμη μεγαλύτερη η ευθύνη που πέφτει στους ώμους των λίγων. Σύμφωνα με έναν αρχαίο μύθο, η ίδια η ύπαρξη του κόσμου βασίζεται σε τριάντα έξι βαθιά ενάρετους ανθρώπους που ζουν σε κάθε εποχή στον πλανήτη. Μόνο τριάντα έξι! Μία απειροελάχιστη μειονότητα, που ωστόσο εγγυάται και εξασφαλίζει την ύπαρξη και τη συνέχεια του κόσμου μας. Μάλιστα, κατά τον ίδιο πάντα μύθο, αν ένας από αυτούς τους ενάρετους «αποκαλυφθεί», αν η ιδιότητά του και ο ρόλος του γίνουν γνωστά, εξαφανίζεται, «απουσρεύεται» και αμέσως μετά πεθαίνει. Τι δηλαδή ο μύθος; Δε θα απείχαμε πολύ από την αλήθεια αν το διατυπώναμε ως εξής: από τη στιγμή που διαβλέπουμε τάσεις διαπαιδαγώγησης σε ένα υπόδειγμα, ενοχλούμαστε, αντιδρούμε. Γενικά, άλλωστε, δε μας αρέσει να μας δασκαλεύουν σαν να είμαστε παιδιά.

Τι δείχνουν όλα αυτά, που μάλιστα μοιάζουν να έχουν αρκετά βαθιές ρίζες; Πρώτον, ότι όλα εξαρτώνται από

τη στάση κάθε ανθρώπου χωριστά, έστω κι αν όσοι υιοθετούν την ίδια στάση με εκείνον είναι λίγοι. Δεύτερον, ότι όλα εξαρτώνται από το αν ο καθένας μας, με τις πράξεις του και όχι μόνο με λόγια, αντιμετωπίζει με δημιουργικό τρόπο το νόημα της ζωής. Στην αρνητική προπαγάνδα των τελευταίων χρόνων, στην προπαγάνδα του «μην νοήματος», οφείλουμε επομένως να αντιτάξουμε μιαν άλλη προπαγάνδα, θετική, η οποία αφενός θα είναι βασισμένη στις προσωπικές μας επιλογές και, αφετέρου, θα συνοδεύεται από την ανάλογη δράση, από ανάλογες πράξεις.

Αυτά για το αρχικό ερώτημα: αν, και με ποια έννοια, μπορούμε ακόμη και σήμερα να υποστηρίξουμε ότι η ζωή έχει νόημα και αξία. Και μόνο, άλλωστε, το να αναρωτιόμαστε αν η ζωή έχει νόημα, δείχνει ότι αμφιβάλλουμε. Και βέβαια, οι αμφιβολίες ως προς το νόημα της ζωής εύκολα μπορούν να μας οδηγήσουν στην απόγνωση, η οποία με τη σειρά της μπορεί να οδηγήσει στην αυτοκτονία.

Στο μέτρο που γίνεται λόγος για αυτοκτονία, πρέπει να διακρίνουμε τέσσερις βασικούς αλλά και διαφορετικούς μεταξύ τους λόγους που μπορούν να μας οδηγήσουν σε μια τέτοια απόφαση. Πρώτον, η αυτοκτονία μπορεί να είναι απόρροια όχι τόσο της ψυχικής όσο της σωματικής μας κατάστασης. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν και οι περιπτώσεις εκείνες όπου κάποιος, νιώθοντας τις νοητικές του δυνατότητες να μειώνονται δραματικά, επιχειρεί να βάλει τέλος στη ζωή του, θεωρώντας πως δεν υπάρχει άλλη λύση. Όπως είναι επόμενο, αυτές οι περιπτώσεις δεν περιλαμβάνονται στο αντικείμενο της σημερινής διά-

λεξης. Δεύτερον, υπάρχουν αυτοκτονίες που υποκινούνται από τις συνέπειες και την επίδραση που θα έχουν στο περιβάλλον του υποψήφιου αυτόχειρα, ο οποίος θέλει έτσι να εκδικηθεί για κάτι που του έχουν κάνει, φροτώνοντας τους «υπαίτιους» με τύψεις για το ότι οδηγήθηκε στην αυτοκτονία. Ούτε αυτές οι περιπτώσεις θα έλεγα ότι σχετίζονται με το νόημα ή μη της ζωής, θέμα που με απασχολεί εδώ. Τρίτον, υπάρχουν άνθρωποι που η επιθυμία τους να αυτοκτονήσουν προέρχεται από το ότι απλώς νιώθουν κουρασμένοι από τη ζωή. Πρόκειται για μια αίσθηση κούρασης που τους καταλαμβάνει και η οποία, στο μέτρο που παραμένει πρωτίτως «αίσθηση», είναι δύσκολο να αναλυθεί λογικά, να θεωρηθεί αιτία (με την πιο στενή έννοια του όρου) της αυτοκτονίας. «Λογικά», το ότι κάποιος νιώθει κουρασμένος από τη ζωή δεν αποτελεί και λόγο για να αυτοκτονήσει. Μπορεί να ξεπεράσει αυτό το αίσθημα κούρασης πείθοντας τον εαυτό του ότι παρ' όλα αυτά η ζωή εξακολουθεί να έχει νόημα. Με άλλα λόγια, προϋπόθεση για να αντισταθεί κάποιος στην επιθυμία για αυτοκτονία που γεννά ετούτη η αίσθηση κούρασης είναι να πιστεύει ότι, παρ' όλα αυτά, η ζωή έχει πάντα νόημα.

Έτσι, φτάνουμε στην τέταρτη κατηγορία, αυτήν που περιλαμβάνει όσους θέλουν ή επιχειρούν να αυτοκτονήσουν επειδή δεν πιστεύουν πως αξίζει τον κόπο να συνεχίσουν να ζουν, ίσως και πως η ζωή δεν έχει γενικά νόημα. Πρόκειται για ό,τι από αρκετούς αποκαλείται «αυτοκτονία του ισοζυγίου». Ο επίδοξος αυτόχειρας, συγκρίνοντας αυτά που έχει με ό,τι θεωρεί πως θα έπρεπε να

έχει ή πως δικαιούται, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το ισοζύγιο είναι αρνητικό κι έτσι ωθείται στην αυτοκτονία. Ας δούμε όμως πιο αναλυτικά τι περιλαμβάνει αυτό το ισοζύγιο.

Κατά κανόνα, η μια στήλη περιλαμβάνει τον πόνο και τα βάσανα, τις δοκιμασίες και τις συμφορές, όλα τα αρνητικά, ενώ στην άλλη είναι καταχωρισμένα, ως χρεωστικό τρόπον τινά, όλα εκείνα που κάποιος θα ήθελε να έχει: ευτυχία, οικονομική άνεση κτλ. Ωστόσο, πρόκειται για θεμελιακά εσφαλμένο, για ψευδεπίγραφο ισοζύγιο. Συχνά ακούμε τη φράση «Δε βρισκόμαστε στον κόσμο για να διασκεδάζουμε». Αυτό είναι αλήθεια, με τη διπλή έννοια του τι συμβαίνει και του τι θα έπρεπε να συμβαίνει. Όποιος δε συμμερίζεται ετούτη την προσέγγιση καλό θα ήταν ίσως να ανατρέξει στα έργα ενός Ρώσου ειδικού στην πειραματική ψυχολογία, ο οποίος έχει «αποδείξει» πως ο μέσος άνθρωπος νιώθει κατά τη διάρκεια της ζωής του περισσότερες φορές δυσσχετισμένος και ανικανοποίητος παρά ευτυχής και ευχαριστημένος. Κατ' αρχάς λοιπόν, δεν είναι «εφικτό» να ζει κάποιος μια ζωή απολαύσεων. Επιπλέον, είναι άραγε αυτός ο σκοπός της ζωής; Ας φανταστούμε έναν καταδικασμένο σε θάνατο που, λίγες ώρες πριν εκτελεστεί, του δίνεται η δυνατότητα να επιλέξει τι θα ήθελε να φάει. Εκείνος, ωστόσο, αρνείται να διαλέξει απ' όσα εκλεκτά τού προσφέρει ο δεσμοφύλακας, θεωρώντας πως δεν έχει καμιά σημασία τι θα φάει, αφού σε λίγες ώρες θα είναι, έτσι κι αλλιώς, νεκρός. Ακόμη και το αίσθημα της απόλαυσης που θα μπορούσαν να νιώσουν για μερικά λεπτά τα γάγγλια του

εγκεφάλου του τον αφήνει αδιάφορο, στο μέτρο που δύο ώρες αργότερα αυτά τα γάγγλια θα είναι οριστικά νεκρά.

Η ζωή μας δε θα είχε νόημα, αν μοναδική μας επιδίωξη ήταν οι απολαύσεις και τίποτε άλλο, η μεγαλύτερη δυνατή απόλαυση στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό. Αυτή καθεαυτή η απόλαυση δεν είναι ικανή να δώσει νόημα στην ύπαρξή μας· επομένως, ούτε και η απουσία απολαύσεων είναι ικανή να στερήσει τη ζωή από το νόημά της.

Κάποιος που είχε αποπειραθεί να αυτοκτονήσει αλλά επέζησε μου διηγήθηκε κάποτε ότι ήθελε να πάει κάπου έξω από την πόλη, στην εξοχή, κι εκεί να φυτέψει μια σφαίρα στο κεφάλι του· ωστόσο, ήταν ήδη αρκετά αργά το βράδυ, τα τραμ δεν κυκλοφορούσαν πια κι έπρεπε να πάρει ταξί· έτσι, άρχισε να δυσφορεί με την ιδέα να ξοδέψει λεφτά για το ταξί και τελικά του φάνηκε αστείο πως, λίγο πριν πεθάνει, τον απασχολούσαν τέτοιου είδους ζητήματα. Πόσο παράλογο θα φάνηκε, άραγε, σε αυτόν τον αποφασισμένο να αυτοκτονήσει άνθρωπο το ότι τσιγκουνευόταν να ξοδέψει λίγα χρήματα για ταξί; Σε ένα ποίημά του, ο Ραμπιντρανάθ Ταγκόρ, εκφράζοντας υπέροχα τη στάση του ανθρώπου απέναντι στη χαρά, στο καθήκον και τελικά στην ευτυχία, γράφει:

Κοιμήθηκα και ονειρεύτηκα
πως η ζωή ήταν χαρά.
Ξύπνησα και είδα
πως η ζωή ήταν καθήκον.
Δούλεψα και –για δεξ!–
το καθήκον *ήταν* χαρά.

Το ποίημα του Ταγκόρ δείχνει και την κατεύθυνση που θα ακολουθήσω σε όσα έπονται, προεκτείνοντας τον σχετικό προβληματισμό.

Η ζωή λοιπόν είναι, κατά κάποιον τρόπο, ένα καθήκον, μια μοναδική και ανεπανάληπτη υποχρέωση. Η χαρά, η απόλαυση έχει επίσης τον ρόλο της και τη θέση της στη ζωή. Ωστόσο, δεν μπορεί να είναι ο στόχος της ζωής: πρέπει να προκύπτει φυσικά, αυθόρμητα, κι αυτό άλλωστε συμβαίνει. Η ευτυχία επίσης δεν πρέπει και δεν μπορεί να είναι αυτοσκοπός: μπορεί να είναι όμως το αποτέλεσμα της εκπλήρωσης αυτού που ο Ταγκόρ αποκαλεί στο ποίημά του καθήκον, στο οποίο θα επανέλθω για να το προσδιορίσω καλύτερα. Σε κάθε περίπτωση, η επιδίωξη της ευτυχίας, στο μέτρο που αποτελεί αυτοσκοπό, είναι καταδικασμένη: η ευτυχία δεν επιδιώκεται, προκύπτει. Ο Κίρκεγκορ ήταν εκείνος που, προσεγγίζοντας το ζήτημα με τον δικό του τρόπο, έγραφε πως η ευτυχία «ανοίγει πάντα προς τα έξω», προλαβαίνοντας κατά κάποιον τρόπο ως καταδικασμένες τις προσπάθειες εκείνου που θα επιχειρήσει να φτάσει στην ευτυχία σπρώχνοντας την πόρτα που οδηγεί σε αυτήν «προς τα μέσα».

Κάποτε είχα απέναντί μου δυο ανθρώπους «κουρασμένους από τη ζωή», έναν άντρα και μια γυναίκα. Και οι δυο, συμφωνώντας απόλυτα μεταξύ τους, μου έλεγαν πως δεν περίμεναν τίποτα πια από τη ζωή. Τα επιχειρήματα και των δυο τους έδειχναν αρκετά ισχυρά. Ωστόσο, με την κουβέντα προέκλυσε πως τα πράγματα δεν ήταν ακριβώς έτσι, πως είχαν κάτι να περιμένουν από τη ζωή: ο άντρας είχε αφήσει ημιτελή μια επιστημονική εργασία

του, ενώ η γυναίκα είχε ένα παιδί που ζούσε στο εξωτερικό, σε μια πολύ μακρινή χώρα. Σε αυτό ακριβώς το σημείο απαιτείται ό,τι ο Καντ αποκαλούσε «Κοπερνίκεια αναστροφή»: η επαναδιατύπωση του ερωτήματος «Τι μπορώ να περιμένω από τη ζωή;», αλλά αυτή τη φορά ανεστραμμένου: «Τι περιμένει η ζωή από μένα;». Υπάρχει, άραγε, κάποιος σκοπός τον οποίο η ζωή περιμένει από μένα να επιτελέσω;

Αρχίζουμε, λοιπόν, να αντιλαμβανόμαστε ότι, τελικά, το ζήτημα του νοήματος της ζωής τίθεται συχνά με εσφαλμένο τρόπο. Δεν πρέπει να αναρωτιόμαστε ποιο είναι το νόημα της ζωής· τα ερωτήματα τα θέτει η ίδια η ζωή, κι εμείς καλούμαστε να απαντήσουμε σε αυτά. Η ίδια η ύπαρξή μας είναι αναπόσπαστα δεμένη με το να απαντάμε στα ερωτήματα που θέτει η ζωή, με τις υποχρεώσεις που έχουμε απέναντι στη ζωή. Αν το συνειδητοποιήσουμε και το ενστερνιστούμε αυτό, τίποτα δε θα μας φοβίζει πια: ούτε το μέλλον ούτε η όποια αίσθηση ματαιότητας. Το παρόν γίνεται έτσι το παν για μας, αφού εκεί βρίσκονται τα ερωτήματα που μας θέτει η ζωή. Όλα πλέον εξαρτώνται από τις προσδοκίες που συνδέονται με το άτομό μας. Όσο για το τι μας επιφυλάσσει το μέλλον, ούτε το ξέρουμε, ούτε και υπάρχει λόγος να το ξέρουμε. Σχετικά με όλα αυτά, αφηγούμαι συχνά μια ιστορία που τη διάβασα πριν από αρκετά χρόνια σε μια εφημερίδα. Ένας καταδικασμένος σε ισόβια δεσμά μεταφερόταν στα κάτεργα της Νήσου του Διαβόλου. Όταν το «Λεβιάθαν», το πλοίο που τον μετέφερε, βρισκόταν στη μέση του ωκεανού, ξέσπασε πυρκαγιά. Εν μέσω πανικού και γενικής αναταραχής, από

τον κατάδικο αφαιρέθηκαν τα δεσμά του, ώστε να βοηθήσει στην κατάσβεση της πυρκαγιάς. Χάρη σ' εκείνον σώθηκαν δέκα μέλη του πληρώματος. Για την προσφορά του αυτή του χαρίστηκε η ποινή του και αφέθηκε ελεύθερος. Και όμως, αν κάποιος ρωτούσε αυτόν τον άνθρωπο προτού το καράβι αποπλεύσει από τη Μασαλία αν η ζωή είχε για εκείνον νόημα ή όχι, ενδεχομένως να κουνούσε το κεφάλι του αρνητικά, αφήνοντας να εννοηθεί πως δεν είχε τίποτα θετικό να περιμένει. Όπως, λοιπόν, συνέβη και με τον κατάδικο που μεταφερόταν στα άστεργα με το «Λεβιάθαν», κανένας μας δεν ξέρει τι μπορεί να τον περιμένει, δίνοντάς του μάλιστα τη δυνατότητα να αποδειχθεί χρήσιμος και αποτελεσματικός.

Το ερώτημα που θέτει η ζωή και στο οποίο καλούμαστε να απαντήσουμε αλλάζει συνεχώς, από στιγμή σε στιγμή και από άνθρωπο σε άνθρωπο· ούτε κάθε στιγμή είναι η ίδια, ούτε για όλους.

Μόνο συγκεκριμένο μπορεί να είναι, λοιπόν, το ερώτημα που θέτει στον καθένα η ζωή «εδώ και τώρα». Τα ερωτήματα για το νόημα της ζωής, έτσι γενικά και αόριστα, θυμίζουν ερώτηση δημοσιογράφου σε παγκόσμιο πρωταθλητή του σκακιού: «Λοιπόν, μετρ, για πείτε μας. Ποια θεωρείτε ότι είναι η καλύτερη κίνηση στο σκάκι;» Όσο πιθανό είναι να υπάρχει μία κίνηση στο σκάκι που να είναι πάντα η βέλτιστη, σε όλες τις περιστάσεις και σε όλες τις παρτίδες, ανεξάρτητα από τη θέση όπου βρίσκεται κάθε πιόνι, άλλο τόσο πιθανό είναι και το ερώτημα που θέτει η ζωή ως προς το νόημά της να είναι πάντα και για όλους το ίδιο.

Αντίστοιχα αφελής ήταν και η ερώτηση που μου είχε θέσει ένας νεαρός πριν από αρκετά χρόνια, λίγο προτού ξεκινήσω ένα σεμινάριό μου με θέμα το νόημα της ζωής. «Κοίτα, Φρανκλ», μου είχε πει λίγο-πολύ. «Με έχουν καλέσει για δείπνο τα πεθερικά μου. Πρέπει να πάω οπωσδήποτε, κι έτσι δε θα μπορέσω να παρακολουθήσω το σεμινάριό σου· θα το εκτιμούσα πολύ αν μπορούσες να μου πεις με λίγα λόγια ποιο είναι το νόημα της ζωής».

Πρώτα απ' όλα, η απάντηση σε αυτό το ερώτημα μπορεί σήμερα να είναι έμπρακτη, μέσω των πράξεων και των ενεργειών μας, μέσω όσων κάνουμε και όσων δημιουργούμε. Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση, πρέπει να θυμόμαστε πάντα μερικούς κανόνες. Αυτό που θέλω να πω συμπυκνώνεται ίσως καλύτερα σε ένα συγκεκριμένο περιστατικό. Ένας νεαρός ο οποίος είχε μόλις διαφωνήσει μαζί μου για το κατά πόσο η ζωή έχει νόημα, μου είπε κάποτε: «Για εσάς, το πράγμα είναι σχετικά απλό· έχετε οργανώσει συμβουλευτικά κέντρα, βοηθάτε ανθρώπους να ξαναβρουν τον εαυτό τους. Εγώ όμως τι είμαι; Ποιος είμαι; Ένας υπάλληλος σε ραφτάδικο. Πόσο εύκολο είναι με τις πράξεις μου να δώσω νόημα στη ζωή μου;». Και όμως, αυτός ο νεαρός παρέβλεπε πως το ζήτημα δεν είναι θέμα κοινωνικής θέσης ή επαγγέλματος, αλλά προσέγγισης και εκπλήρωσης των όποιων στόχων θέτει ο καθένας. Το πόσο πλήρης είναι ή δεν είναι η ζωή κάποιου δεν εξαρτάται από το βάρος και το βεληνεκές των πράξεών του, αλλά μάλλον από το αν ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στον ρόλο που έχει αναλάβει και που του αναλογεί.

Κάθε άνθρωπος είναι μοναδικός και αναντικατάστατος στην εκπλήρωση των καθηκόντων του, κι αυτό ισχύει για όλους. Μεγαλύτερη είναι η αίσθηση ικανοποίησης γι' αυτόν που, έστω και αν το βεληνεκές του είναι πιο περιορισμένο, νιώθει ότι ανταποκρίνεται με επιτυχία στους στόχους του και στα καθήκοντά του, παρά για εκείνον που έχει μεγαλύτερο βεληνεκές, αλλά αδυνατεί να ανταποκριθεί πλήρως στα καθήκοντά του. Η ζωή του υπαλλήλου του ραφείου μπορεί να έχει περισσότερο νόημα από τη ζωή κάποιου τον οποίο ζηλεύει, αν αυτός ο πιο επιφανής και πιο «σημαντικός» συμπολίτης του δεν έχει συνείδηση των αυξημένων υποχρεώσεών του και δεν ανταποκρίνεται σε αυτές.

«Και τι γίνεται με τους *άνεργους*;» θα μπορούσατε να μου πείτε, παραβλέποντας όμως ότι η εργασία δεν είναι το μοναδικό πεδίο μέσω του οποίου ο άνθρωπος δίνει νόημα στη ζωή του. Αρκεί, άραγε, η εργασία για να αποκτήσει νόημα η ζωή; Και όμως όλοι αυτοί που παραπονιούνται (όχι αδικαιολόγητα) για το πόσο ανούσια είναι η (συχνά μηχανικά επαναλαμβανόμενη) εργασία τους, είτε πρόκειται για μιαν αέναη σειρά από προσθαφαιρέσεις σε ένα λογιστήριο, είτε για το συνεχές ανεβοκατέβασμα ενός μοχλού στην *αλυσίδα παραγωγής*, είναι επιπλέον να δίνουν νόημα στη ζωή τους ακόμη και στον σχετικά λίγο χρόνο που έχουν στη διάθεσή τους εκτός δουλειάς. Ακόμη και ο άνεργος, που οπωσδήποτε έχει άφθονο ελεύθερο χρόνο στη διάθεσή του, μπορεί να δίνει νόημα στη ζωή του. Προς Θεού, δεν είμαι τόσο αφελής ή επιπόλαιος ώστε να υποτιμώ το πόσο σημαντικές είναι οι

οικονομικές δυσκολίες, η απελπιστική οικονομική κατάσταση στην οποία βρίσκονται ορισμένοι, και γενικότερα τα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα. Γνωρίζουμε σήμερα καλύτερα από ποτέ τη σημασία του «Δουλειά πρώτα, και έπειτα ηθική»*. Δεν έχουμε πια ψευδαισθήσεις. Γνωρίζουμε όμως και πόσο ανούσιο και στερημένο νοήματος είναι το να τρώει απλώς και να πίνει κάποιος δίχως κανένα ηθικό μέλημα, πόσο καταστροφική μπορεί να είναι αυτή η έλλειψη νοήματος για όσους έχουν αποκλειστικό τους ενδιαφέρον να καταναλώνουν. Τέλος, γνωρίζουμε επίσης πόσο σημαντική μπορεί να είναι η ηθική διάσταση των πραγμάτων, πόσο πιο ανθεκτικός γίνεται κάποιος στις αντιξοότητες, αν πιστεύει αταλάντευτα πως η ζωή έχει νόημα ό,τι κι αν συμβαίνει. Γνωρίζουμε πλέον από πρώτο χέρι πως ακόμη και το να λιμοκτονείς αντέχεται, αν πιστεύεις ότι η λιμοκτονία σου έχει κάποιο σκοπό ή κάποιο νόημα.

Το ότι βέβαια γνωρίζουμε πια πως η απουσία οποιουδήποτε ηθικού μελήματος κάνει αφόρητη τη λιμοκτονία, δε μας εμποδίζει να γνωρίζουμε επίσης πόσο δύσκολο είναι να απαιτείς ηθικά κριτήρια από κάποιον που λιμοκτονεί. Κάποτε μου είχε ζητηθεί να γνωματεύσω ως ψυχίατρος αν ένας πάμπτωχος νεαρός, που δικαζόταν επειδή είχε κλέψει ένα καρβέλι ψωμί, μπορούσε να θεωρηθεί «μειωμένου καταλογισμού» ή όχι. Στη γνωμάτευσή μου έγραφα πως, από ψυχιατρική άποψη, δε θα μπορούσε να

* *Η όπερα της πεντάρας* (1928) των Μπέρτολτ Μπρεχτ και Κουστ Βάιλ.

γίνει λόγος για άτομο «μειωμένου καταλογισμού». Παράλληλα, ωστόσο, επισήμαινα ότι, με δεδομένη την άθλια οικονομική κατάσταση του, ο πεινασμένος νεαρός θα έπρεπε να είναι σχεδόν «ανώτερο ον» προκειμένου να αντισταθεί στον πειρασμό.

Οι πράξεις μας και οι ενέργειές μας δεν είναι ο μόνος τρόπος να δίνουμε στη ζωή μας νόημα, έστω κι αν μέσω αυτών απαντάμε υπεύθυνα στα ερωτήματα που θέτει η ζωή. Μπορούμε επίσης να εκπληρώνουμε την «απουσολή» μας ως ανθρώπινα όντα μέσω της αγάπης, και ειδικότερα μέσω της αγάπης για ό,τι είναι όμορφο, υψηλό, αγαθό. Θα μπορούσα, ίσως, να προσπαθήσω να εκφράσω με μια κοινότοπη φράση πώς και γιατί η εμπειρία της ομορφιάς μπορεί να δώσει νόημα στη ζωή. Ωστόσο, αντί γ' αυτό προτιμώ να χρησιμοποιήσω ένα παράδειγμα. Φανταστείτε ότι βρίσκεστε σε μια αίθουσα συναυλιών, ακούτε την αγαπημένη σας συμφωνία, και μάλιστα η συμφωνία βρίσκεται στο σημείο εκείνο που σας συγκινεί τόσο, ώστε να νιώθετε σχεδόν ανατριχίλα. Φανταστείτε επίσης ότι ήταν εφικτό εκείνη ακριβώς τη στιγμή να σας ρωτήσει κάποιος αν η ζωή σας έχει νόημα. Νομίζω ότι δε θα διαφωνήσετε μαζί μου αν ισχυριστώ πως σε μια τέτοια περίπτωση η μόνη απάντηση που θα μπορούσατε να δώσετε θα ήταν: «Ναι, θα ακούσε αυτή και μόνο η στιγμή για να βεβαιωθώ πως πράγματι έχει νόημα η ζωή μου».

Ανάλογη θα είναι λίγο-πολύ η αντίδραση και όσων απολαμβάνουν όχι ένα έργο τέχνης αλλά τη φύση, ή ακόμη και την παρουσία ενός αγαπημένου προσώπου. Όλοι μας έχουμε νιώσει πως και μόνο η ύπαρξη ενός αγαπη-

μένου προσώπου αρκεί για να αποκτήσουν νόημα η ζωή και ο κόσμος στον οποίο ζούμε.

Δίνουμε νόημα στη ζωή μας με τις πράξεις μας, αλλά και μέσω της αγάπης, όπως και μέσω των δοκιμασιών που καλούμαστε να αντιμετωπίσουμε, ακόμη και μέσω του πόνου. Μπορεί η δύσκολη θέση στην οποία βρίσκεται κάποιος να επηρεάζει τη δυνατότητά του να δρα ή να εκδηλώνει την αγάπη του· όμως, ακόμη και ο τρόπος με τον οποίο υπομένει τα όποια βάσανά του, μπορεί να συνιστά κατάφαση στο νόημα και στις αξίες της ζωής.

Με άλλα λόγια, το πώς αντιμετωπίζουμε τις δυσκολίες δείχνει και ποιοι αληθινά είμαστε, δίνοντάς μας παράλληλα τη δυνατότητα να νοηματοδοτούμε τη ζωή μας. Επιπλέον, ας μην ξεχνάμε ότι ακόμη και οι πρωταθλητές τι άλλο κάνουν από το να θέτουν ολοένα και υψηλότερους στόχους, τους οποίους προσπαθούν να επιτύχουν; Από την άλλη, δεν ισχυρίζομαι βέβαια πως πρέπει κάποιος να δημιουργεί ο ίδιος δυσκολίες στον εαυτό του· κατά κανόνα, μόνο αν τα βάσανα προέρχονται από κακοτυχίες, αν είναι αναπόφευκτα και αναπότρεπτα, συμβάλλουν ώστε να αποκτήσει η ζωή μας νόημα.

Κατά τα άλλα, η «μοίρα» μας, όσα μας συμβαίνουν, είναι συχνά απόρροια των δικών μας επιλογών και ενεργειών. «Δεν υπάρχουν δύσκολες καταστάσεις που να μην μπορούν να “εξευγενιστούν”, είτε χάρη στην υπομονή μας είτε χάρη στον τρόπο με τον οποίο τις αντιμετωπίζουμε», έλεγε ο Γκαίτε. *Είτε αλλάζουμε τη μοίρα μας, αν είναι εφικτό, είτε τη δεχόμαστε αδιαμαρτύρητα, αν είναι αναγκαίο.* Και στις δυο περιπτώσεις πάντως, η κακοτυχία μας

μπορεί να γίνει έναυσμα για την ψυχική μας ωρίμανση. Καταλαβαίνουμε έτσι καλύτερα τι εννοούσε ο Χέλντερλιν όταν έγραφε: «Αισθάνομαι υπερήφανος όταν αντιμετωπίζω κατά πρόσωπο μια κακοτυχία».

Πόσο άστοχο μας φαίνεται σήμερα όταν ακούμε ανθρώπους να διαμαρτύρονται συνεχώς για την κακή τους τύχη ή να τα βάζουν με τη μοίρα τους. Η μοίρα μας είναι κι αυτή κομμάτι του εαυτού μας, της ύπαρξής μας, στη διαμόρφωση της οποίας συμβάλλει μάλιστα καθοριστικά. Αυτοί που εξηγείρονται κατά της μοίρας τους – δηλαδή, με άλλα λόγια, κατά συνθηκών που δεν μπορούν να τις επηρεάσουν και σίγουρα δεν μπορούν να τις αλλάξουν– δεν έχουν στην ουσία αντιληφθεί ότι η μοίρα είναι κι αυτή συστατικό στοιχείο της ζωής μας· ακόμη και το μικρότερο στοιχείο αυτής της ολότητας αν αφαιρεθεί, η συνολική ισορροπία του συνόλου, της ίδιας της ύπαρξής μας, μπορεί να καταρρεύσει.

Η μοίρα, όπως και οι δοκιμασίες, είναι αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής μας. Αν η ζωή έχει λοιπόν νόημα, όπως υποστηρίζω, τότε έχουν και οι δοκιμασίες. Οι κακουχίες και τα βάσανα, στο μέτρο που είναι αναπόφευκτα, είναι πολύ πιθανό να έχουν κι αυτά το νόημά τους. Πριν από μερικά χρόνια, μάθαμε ότι το Σώμα των Προσκόπων στη Βρετανία βράβευσε τρία αγόρια για τα «ανδραγαθήματά» τους. Για ποιες ακριβώς πράξεις τους βραβεύτηκαν τα τρία αγόρια; Μα, επειδή κατά την παρατεταμένη παραμονή τους στο νοσοκομείο είχαν υπομείνει με γενναιότητα και αξιοπρέπεια τη δύσκολη κατάσταση. Ήταν ένα σαφές μήνυμα ότι το να υπομένει κάποιος με αξιο-

πρέπεια τη «μοίρα» του ισοδυναμεί με επίτευγμα, και μάλιστα κορυφαίο. Σύμφωνα με τη φράση του Γκαίτε την οποία παρέθεσα πιο πάνω, οι δοκιμασίες μπορούν να «εξευγενιστούν» είτε μέσω της υπομονής και της ανθεκτικότητας είτε μέσω της αντιμετώπισής τους με γόνιμο τρόπο. Ίσως, όμως, τελικά να μην πρόκειται καν για δυο διαφορετικές στάσεις· ίσως σε ορισμένες περιπτώσεις η υπομονή που δείχνει κάποιος να συνιστά αυτή καθεαυτήν το επίτευγμα μέσω του οποίου μια δύσκολη κατάσταση μπορεί να εξευγενίζεται και να «γονιμοποιείται».

Αυτή η προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία η αντιμετώπιση των δοκιμασιών συνιστά τελικά επίτευγμα, έχει βρει ίσως την καλύτερη διατύπωσή της στη φράση του Ρίλκε «Πόσο πρέπει, αλήθεια, να υποφέρουμε προκειμένου να φτάσουμε στην ωριμότητα;» Με άλλα λόγια, ο Ρίλκε, με ποιητικούς έστω όρους, αντιλήφθηκε ότι στοιχείο του νοήματος της ζωής μπορεί να είναι όχι μόνο οι πράξεις μας αλλά εξίσου –αν όχι και περισσότερο– και οι δοκιμασίες και τα βάσανα που αντιμετωπίζουμε.

Έτσι ή αλλιώς, ένας είναι ο ενδεδειγμένος τρόπος για να δώσουμε νόημα στη ζωή, νόημα στην κάθε σκέψη. Η ζωή μάς θέτει πάντα ερωτήματα στα οποία καλούμαστε να απαντήσουμε με τον έναν ή τον άλλον τρόπο. Η ζωή πάντα μας προσφέρει τη δυνατότητα να της δώσουμε το νόημα που της αξίζει μέσω των επιλογών μας. Θα μπορούσαμε να πούμε, μάλιστα, πως αυτό ισχύει μέχρι την τελευταία μας πνοή· στο μέτρο που εξακολουθούμε να αναπνέουμε, στο μέτρο που διατηρούμε ακέραιες τις αι-

σθήσεις μας, καθέννας από μας είναι και υπεύθυνος να απαντήσει στα ερωτήματα που του θέτει η ζωή. Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει αυτή η διαπίστωση, από τη στιγμή τουλάχιστον που δεν ξεχνάμε τη μεγάλη όσο και θεμελιακή αλήθεια της ανθρώπινης ύπαρξης: ότι η ιδιότητα του ανθρώπου προϋποθέτει τη συνειδητότητα και την υπευθυνότητα!

Γνωρίζοντας όμως ότι το νόημα της ζωής είναι συνάρτηση της δυνατότητάς μας να νοηματοδοτούμε κάθε στιγμή, να επιβεβαιώνουμε και να επικαιροποιούμε το νόημά της, γνωρίζουμε συγχρόνως και πως ό,τι πιο ανούσιο και παράλογο είναι να θέτουμε συνειδητά τέλος στη ζωή μας. Η αυτοκτονία δεν αποτελεί σε καμιά περίπτωση απάντηση, δεν μπορεί να λύσει κανένα πρόβλημα.

Με το παράδειγμα από το σκάκι που χρησιμοποίησα προηγουμένως, και ειδικότερα με την επισήμανση ότι δεν υπάρχει «βέλτιστη» κίνηση, ήθελα να δείξω ότι το ερώτημα για το νόημα της ζωής μπορεί να τίθεται με συγκεκριμένο κάθε φορά τρόπο, σαν ερώτημα που σχετίζεται με ένα συγκεκριμένο άτομο σε μια συγκεκριμένη στιγμή και περίπτωση, που αφορά αυτό που συχνά λέμε «το εδώ και τώρα». Επανερχόμενος λοιπόν στο παράδειγμα του σκακιού, θα έλεγα πως εξίσου παράλογο με το να θεωρεί κάποιος ότι, όντας στριμωγμένος, δεν έχει άλλη λύση από το να δηλώσει «έχασα» είναι να πιστεύει πως η λύση στο πρόβλημα που αντιμετωπίζει στη ζωή είναι να αυτοκτονήσει.

Ας φανταστούμε έναν σκακιστή που, στριμωγμένος από τον αντίπαλό του, γκρεμίζει τα πιόνια και σταματάει

την παρτίδα. Μπορεί να θεωρηθεί η λύση στο πρόβλημα με το οποίο βρίσκεται αντιμέτωπος; Όχι, βέβαια.

Και όμως έτσι ακριβώς αντιδρά εκείνος που επιλέγει την αυτοκτονία: αφαιρώντας τη ζωή του, νομίζει πως βρήκε την απάντηση στο πρόβλημα που θεωρεί άλυτο. Με αυτόν τον τρόπο, ωστόσο, περιφρονεί ή παραβιάζει τους βασικούς κανόνες της ζωής, όπως λίγο-πολύ κάνει και ο σκακιστής που αποφασίζει να διακόψει την παρτίδα, αντί να αναζητήσει την απάντηση στο πρόβλημα που αντιμετωπίζει στο πλαίσιο των κανόνων του παιχνιδιού, κάνοντας τη μια ή την άλλη κίνηση. Κατ' αναλογία, *η αυτοκτονία περιφρονεί επίσης τους κανόνες του παιχνιδιού που λέγεται ζωή, κανόνες που μπορεί να μην απαιτούν από μας να είμαστε οπωσδήποτε νικητές, απαιτούν όμως να μην εγκαταλείψουμε ποτέ τη μάχη, τον αγώνα, την προσπάθεια.*

Ένας πιθανός αντίλογος σε όλα αυτά είναι ότι, όσο παράλογη φαίνεται η επιλογή της αυτοκτονίας, άλλο τόσο στερημένη νοήματος μπορεί να θεωρηθεί και η ζωή, με δεδομένο το αναπόδραστο του θανάτου. Δεν είναι όλες μας οι ενέργειες και οι πράξεις χωρίς νόημα από τη στιγμή που ο θάνατος είναι αναπόφευκτος; Θα προσπαθήσω να απαντήσω σε αυτή την «ένσταση» αντιστρέφοντας το ερώτημα. Ας αναρωτηθούμε τι θα σήμαινε αν ήμασταν αθάνατοι; Σε μια τέτοια περίπτωση λοιπόν, εκτός των άλλων, θα μπορούσαμε να αναβάλλουμε τα πάντα συνεχώς και απεριόριστα. Δε θα είχε σημασία αν κάναμε κάτι σήμερα, αύριο, μεθαύριο, σε έναν χρόνο, σε δέκα χρόνια, οποτεδήποτε. Με τη βεβαιότητα ότι δεν

υπάρχει για μας θάνατος, ότι δεν υπάρχει τέλος, ότι δεν υπάρχουν χρονικοί περιορισμοί, δε θα βλέπαμε και τον λόγο γιατί να κάνουμε κάτι τώρα, γιατί να έχουμε σήμερα μια εμπειρία και όχι κάποτε στο μέλλον. Θα υπήρχε απεριόριστος χρόνος για όλα.

Το ότι είμαστε θνητοί, το ότι είμαστε πεπερασμένοι, το ότι ο χρόνος μας είναι περιορισμένος, το ότι οι δυνατότητές μας δεν είναι απεριόριστες είναι και αυτό που δίνει νόημα σε ό,τι κάνουμε. Ο θάνατος είναι αυτός που μας αναγκάζει να αξιοποιούμε τον χρόνο μας όσο καλύτερα μπορούμε. Ο θάνατος είναι το υπόβαθρο που μετατρέπει την ίδια την ύπαρξή μας σε πράξη ευθύνης.

Αν αυτή είναι η βασική προσέγγισή μας στα πράγματα, το πόσο διαρκεί η ζωή μας ίσως να μην παρουσιάζει και τόσο ενδιαφέρον. Η ζωή δεν αποκτά νόημα μέσω της μακροβιότητας, όπως και το αν είναι σύντομη δεν της στερεί το νόημά της. Άλλωστε, και το πόσο «γεμάτη» ζωή έχει ζήσει κάποιος δεν εξαρτάται από το πόσες σελίδες περιλαμβάνει το βιογραφικό του, αλλά από το πόσο πλούσιες σε περιεχόμενο είναι αυτές.

Σε τούτο το σημείο αξίζει ίσως να μας απασχολήσει ένα ακόμη ερώτημα. Μπορεί να θεωρείται χωρίς νόημα η ζωή ενός ανθρώπου μόνο και μόνο επειδή δεν έχει απογόνους; Η απάντηση είναι ότι, αν η ζωή έχει νόημα, αυτό το νόημά της το διατηρεί ανεξάρτητα από το αν κάποιος έχει την (εν πολλοίς απατηλή) άποψη ότι οφείλει «να απαθανατιστεί βιολογικά»: αν πάλι η ζωή κάποιου δεν έχει νόημα, δεν πρόκειται βέβαια να αποκτήσει, αν αυτός επιδιώκει την «απαθανάτιση» μέσω της αναπαραγωγής.

Το να απαθανατιστεί, άλλωστε, κάτι που είναι εγγενώς στερημένο νοήματος συνιστά επίσης πράξη χωρίς νόημα.

Αυτό δεν μπορεί παρά να μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο θάνατος, όπως και οι δοκιμασίες, είναι μέρος του νοήματος της ζωής· δεν αφαιρούν από την ανθρώπινη ζωή το νόημά της, αλλά της δίνουν νόημα. Η μοναδικότητα της ύπαρξής μας, ο ανεπανάληπτος χαρακτήρας της και όλα εκείνα με τα οποία τη διανθίζουμε, δίνουν νόημα στη ζωή μας. Όμως, το ίδιο ισχύει και για τη μοναδικότητα κάθε μέρας, κάθε ώρας, κάθε στιγμής που μας καλεί να αναλάβουμε τις ευθύνες μας, τόσο βαριές και όμως τόσο όμορφες! Κάθε στιγμή στις απαιτήσεις της οποίας δεν ανταποκρινόμαστε –ή ανταποκρινόμαστε με μισή καρδιά– είναι και μια χαμένη ώρα, χαμένη οριστικά. Από την άλλη, ό,τι επιτυγχάνουμε αξιοποιώντας τη στιγμή, γίνεται για πάντα αναπόσπαστο κομμάτι της ύπαρξής μας, έστω κι αν εκ πρώτης όψεως δείχνει να χάνεται στο παρελθόν. Στην πραγματικότητα, τίποτα δεν πάει χαμένο· τα στοιχεία της «ύπαρξής» μας που διασώζουμε έτσι δεν μπορεί πλέον να τα σβήσει καμιά παροδικότητα.

Φυσικά, η ζωή μας, από βιολογική άποψη, είναι εφήμερη. Τίποτα δε μένει από εμάς, κι όμως είναι τόσο πολλά αυτά που μένουν! Ό,τι επιτύχαμε και ό,τι πραγματώσαμε κατά τη διάρκεια της ζωής μας επιζεί, μας υπερβαίνει, εξακολουθεί να έχει τη σημασία του και τις συνέπειές του. Έχουμε, θα έλεγε κανείς, κοινά σημεία με το ράδιο, το οποίο κατά τη διάρκεια του σύντομου διαστήματος της «ζωής» του (και γνωρίζουμε ότι τα ραδιενεργά αντικείμενα έχουν περιορισμένη «διάρκεια ζωής») μετατρέπε-

ται σταδιακά σε ραδιενέργεια, σε μια διαδικασία οριστικής απώλειας της υλικότητάς του. Όταν πια έχουμε πάψει από καιρό να υπάρχουμε, αυτό που αφήνουμε πίσω μας είναι η ακτινοβολία μας, τα ραδιενεργά κύματα της ύπαρξής μας.

Θα έλεγε κανείς ότι υπάρχει ένας απλός τρόπος – σχεδόν ένα τέχνασμα – να αναδεικνύεται πλήρως η υπευθυνότητα που μας βαραίνει, την οποία αντιμετωπίζουμε αρχικά με δέος, αλλά τελικά με ένα είδος αγαλλίασης. Κι αυτό γιατί υπάρχει ένα είδος κατηγορικής προσταγής, που δε διαφέρει πολύ από εκείνη του Καντ και η οποία θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: «Να ζεις σαν να ζούσες για δεύτερη φορά και σαν την πρώτη φορά να είχες ενεργήσει τόσο εσφαλμένα όσο εσφαλμένα είσαι έτοιμος να ενεργήσεις και τώρα!»

Ο πεπερασμένος χαρακτήρας της ύπαρξής μας, έστω κι αν ο θάνατος είναι για κάποιον κάτι μακρινό, δεν είναι ο μόνος λόγος για τον οποίο η ζωή μας αποκτά νόημα: νόημα στη ζωή μας μπορεί να δίνει και η σχέση μας με ένα άλλο πρόσωπο, ακόμη και οι ατέλειές μας ή οι εσωτερικοί περιορισμοί μας. Πριν, ωστόσο, αναλογιστούμε το νόημα που δίνουν στη ζωή μας οι ατέλειές μας, πρέπει να αναρωτηθούμε αν είναι δικαιολογημένη η δυσφορία με την οποία οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν την όποια ανεπάρκειά τους. Μπορεί, άραγε, ένας άνθρωπος που αξιολογεί την ύπαρξή του με μέτρο το «πώς θα όφειλε να ζει», με μέτρο δηλαδή μια ιδεώδη κατάσταση, να είναι ποτέ εντελώς ασήμαντος και επομένως αναλώσιμος; Μήπως το ότι ακριβώς έχει συνείδηση των ατελειών του τον δι-

καιώνει τελικά και του αφαιρεί εν πολλοίς κάθε λόγο να απελπίζεται; Αν αυτός ο άνθρωπος ήταν τόσο ανάξιος λόγου, δε θα αδυνατούσε λογικά και να αξιολογεί τον εαυτό του συγκρίνοντάς τον με το ιδεώδες; Και μόνο η επίγνωση που έχει κάποιος ότι απέχει αρκετά από το ιδεώδες δεν επιβεβαιώνει, τελικά, πως δεν έχει απομακρυνθεί εντελώς και οριστικά από αυτό το ιδεώδες;

Σε ό,τι αφορά τώρα το ζήτημα του νοήματος των ατελειών μας, ας μην ξεχνάμε πως κάθε άνθρωπος είναι ατελής με διαφορετικό τρόπο, «με τον δικό του τρόπο». Όσο ανεπαρκής κι αν είναι, είναι ανεπαρκής με μοναδικό τρόπο. Επομένως, θα μπορούσαμε να πούμε, βλέποντας το ζήτημα από θετική σκοπιά, πως είναι και αναντικατάστατος κατά κάποιον τρόπο. Κάτι ανάλογο παρατηρείται και στο πεδίο της βιολογίας. Εκεί, αρχικά, στα πρώτα βήματα εξέλιξης των έμβιων, τα κύτταρα ξέρουμε πως είναι ικανά για όλα. Ένα «πρωτογενές» κύτταρο μπορεί να κάνει τα πάντα (να τρέφει, να κινεί, να αναπαράγει, να «αισθάνεται» το περιβάλλον του κατά κάποιον τρόπο κ.ο.κ.), αποκτώντας τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του μέσω της αργής διαδικασίας με την οποία εξελίσσεται σε ανώτερες οργανικές μορφές, όπου ομάδες κυττάρων επιτελούν μια συγκεκριμένη λειτουργία. Σε αυτή τη φάση, σύμφωνα και με την αρχή του σταδιακού καταμερισμού της εργασίας των κυττάρων στο πλαίσιο του οργανισμού, το κύτταρο επιτελεί πλέον ρόλο στον οποίο είναι αναντικατάστατο. Λόγου χάριν, ένα κύτταρο από τον αμφιβληστροειδή του ματιού δεν μπορεί πια ούτε να κινεί, ούτε να τρέφει, ούτε να αναπαράγει· συμβάλλει

πλέον σε μία μόνο λειτουργία του οργανισμού, αυτή της όρασης. Σε τούτο τον ρόλο του μάλιστα είναι άψογο και, επομένως, αναντικατάστατο· δεν μπορεί να αντικατασταθεί από ένα κύτταρο του δέρματος, του μυϊκού συστήματος ή του συστήματος αναπαραγωγής.

Αναφέρθηκα ήδη στο πώς ο θάνατος συμβάλλει και αυτός με τον τρόπο του στη νοηματοδότηση της ζωής, αναδεικνύοντας τη *μοναδικότητα της ύπαρξής μας*. Όμως, βλέπουμε πως και ο ατελής χαρακτήρας μας ως ανθρώπινων όντων συμβάλλει στη νοηματοδότηση της ζωής, καθώς *αντανακλά την ιδιαιτερότητα της εσωτερικής φύσης μας*. Ωστόσο, αυτή η θετική πλευρά της ιδιαιτερότητας δε σημαίνει και αυτάρκεια. Όπως ακριβώς η αξία ενός μεμονωμένου κυττάρου έγκειται στη συμβολή του στην ομαλή λειτουργία του οργανισμού, έτσι και η μοναδικότητα του ατόμου αποκτά μεγαλύτερη αξία μέσω της συμμετοχής του στο σύνολο, στην κοινότητα των ανθρώπων. Η αξία της ατομικότητας εξαρτάται από το κατά πόσον είναι αυτοαναφορική ή μέρος της ανθρώπινης κοινότητας. Κάθε άνθρωπος ξεχωρίζει απ' όλους τους άλλους ως προς τα δακτυλικά του αποτυπώματα· ωστόσο, αυτή η ιδιαιτερότητά του ενδιαφέρει ουσιαστικά μόνον όσους *εξιχνιάζουν εγκλήματα*: κατά τα άλλα, αυτό το ιδιαίτερο γνώρισμα, όπως και άλλα «βιολογικά» γνωρίσματα, δε μετατρέπουν κάποιον αυτόματα, από μόνα τους, σε μέλος της ανθρώπινης κοινότητας, της κοινωνίας.

Αν προσπαθούσαμε να συνοψίσουμε τον μοναδικό χαρακτήρα της ύπαρξης και τη μοναδικότητα κάθε ανθρώπινου όντος –σε συνάρτηση πάντα με τη σχέση του

με τους άλλους, με την κοινότητα— έτσι που να αναδεικνύεται η τεράστια αλλά και αξιοθαύμαστη ευθύνη μας ως προς την αξία της ζωής, θα μπορούσαμε ίσως να ανατρέξουμε στη φράση του Χιλέλ, ενός από τους συγγραφείς του *Ταλμούδ*: «Αν δεν το κάνω εγώ, ποιος θα το κάνει; Αν το κάνω μόνο για τον εαυτό μου, τότε τι είμαι; Και αν δεν το κάνω τώρα, τότε πότε;» Το «αν όχι εγώ» σηματοδοτεί τη μοναδικότητα του ανθρώπου· το «μόνο για τον εαυτό μου» παραπέμπει στο ότι αυτή η μοναδικότητα, αν δεν είναι ωφέλιμη στην κοινότητα, στερείται αξίας και νοήματος· το «αν όχι τώρα» υπανίσσεται τη μοναδικότητα κάθε στιγμής, κάθε κατάστασης.

Ποιο είναι, λοιπόν, το συμπέρασμα ως προς το «νόημα» της ζωής; Η ζωή απαιτεί να θέτεις ερωτήματα και να επιχειρείς να απαντήσεις σε αυτά. Καθένας από εμάς είναι υπεύθυνος για τη ζωή του. Η ζωή μας δεν είναι κάτι το δεδομένο, είναι κάτι που οφείλουμε να πραγματώνουμε κάθε στιγμή. Όσο περισσότερες δυσκολίες ανακύπτουν, λοιπόν, στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας, τόσο η ζωή αποκτά νόημα. Το ίδιο δεν ισχύει, άλλωστε, και για τον αθλητή ή για τον αναρριχητή, ο οποίος βάζει συνεχώς *υψηλότερους* στόχους; Μάλιστα, θα μπορούσε κάποιος να πει ότι ο αναρριχητής χαίρεται όταν διαπιστώνει πως ο βράχος στον οποίο είχε θέσει στόχο να ανεβεί παρουσιάζει ακόμη μεγαλύτερες δυσκολίες απ' ό,τι αρχικά νόμιζε. Σε αυτό το σημείο, πάντως, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι, ως προς το νόημα της ζωής και της ύπαρξης, γι' αυτούς που είναι θρησκευόμενοι το ζήτημα τίθεται με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι για όσους

απλώς αντιλαμβάνονται τη ζωή τους σαν μια σειρά από στόχους που πρέπει να επιτελέσουν. Στην περίπτωση του θρησκευόμενου, τους στόχους δεν τους θέτει μόνον ο ίδιος, αλλά και το «ανώτερο ον». Με άλλα λόγια, για τον θρησκευόμενο η ζωή είναι «θεία αποστολή».

Εν κατακλείδι, σε ό,τι αφορά την «αξία» της ζωής, η άποψη που ανέπτυξα πιο πάνω συμπυκνώνεται ίσως καλύτερα στη φράση του Χέμπελ*: «Η ζωή δεν είναι κάτι είναι η δυνατότητα για κάτι».

* Christian Friedrich Hebbel (1813-63): Γερμανός ποιητής και θεατρικός συγγραφέας.

ΝΑΙ ΣΤΗ ΖΩΗ, Ο,ΤΙ ΚΙ ΑΝ ΣΥΜΒΕΙ

Οι επί χρόνια ανέκδοτες διαλέξεις του Βίκτορ Φρανκλ προτείνουν μια αναζήτηση του νοήματος της ζωής που υπερβαίνει τις όποιες αισιόδοξες ή απαισιόδοξες προσεγγίσεις.

Η ύπαρξη αυτού του βιβλίου είναι ένα μικρό θαύμα. Οι διαλέξεις που περιλαμβάνει δόθηκαν από τον Βίκτορ Φρανκλ το 1946, μόλις εννέα μήνες μετά την απελευθέρωσή του από το στρατόπεδο καταναγκαστικής εργασίας, όπου και είχε ανικρίσει κατάματα το φάσμα του θανάτου. Οι διαλέξεις του Φρανκλ δημοσιεύτηκαν τότε από έναν μικρό Γερμανό εκδότη. Ωστόσο, η έκδοση εξαντλήθηκε και εν πολλοίς ξεχάστηκε, έως ότου ο ίδιος εκείνος εκδότης, σχετικά πρόσφατα, την ανέυρε από τα αρχεία του.

Στα χρόνια της ναζιστικής κυριαρχίας στην Αυστρία, το δυνάμει κοινό αυτών των διαλέξεων δεν είχε την ευκαιρία να έρθει σε επαφή με τις απόψεις του Φρανκλ, αντλώντας από αυτές ηθικά ερείσματα και πνευματικά ερεθίσματα. Στα εκατομμύρια θύματα του Ολοκαυτώματος περιλαμβάνονταν και οι γονείς του Φρανκλ, καθώς και η έγκυος σύζυγός του. Ωστόσο, παρά τις προσωπικές αυτές τραγωδίες και τη βαθιά του θλίψη για την απώλεια των πιο προσφιλών του προσώπων, ο Φρανκλ κατάφερε να εντάξει όλα όσα είχαν συμβεί, στους οικείους του και στον ίδιο, σε μια κοσμοαντίληψη κατάφασης στη ζωή, η οποία αποτυπώνεται τόσο στο πιο γνωστό βιβλίο του, *Το νόημα της ζωής*, όσο και σε αυτές τις διαλέξεις, λειτουργώντας παρηγορητικά αλλά και εμψυχωτικά για εκατομμύρια αναγνώστες.

Από την εισαγωγή του Ντάνιελ Γκόλμαν

Εκδόσεις ΨΥΧΟΓΙΟΣ

www.psichogios.gr

ISBN: 978-618-01-4226-6

9 786180 142266

ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ: 25756

ΓΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΕΣ ΜΕ ΑΠΑΙΤΗΣΕΙΣ